

Csukovits Enikő

Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei*

A kulturális másság megismerésének, leírásának nehézségeit napjainkban több könyvtárra rúgó szakirodalom taglalja. A történész, ha alapvetően nem antropológus beállítottságú, általában nem a nehézségek értelmezését állítja munkája középpontjába. Tisztában van ugyan a megismerés korlátaival, annak figyelembevételével dolgozik, de célja nem e tény körülménye. A források azonban gyakran felülírják a kutatói szándékot. A középkori Magyarország- illetve magyarság-képet kutatva, az e tárgyra vonatkozó forrásokat gyűjtve kerültem szembe a kérdéssel: a mai történész mennyiben használ más forrásokat, mint középkori kollégája? Milyen eséllyel ismerhetjük meg a kétezres évek elején, hogy mit tudtak, mit tudhattak a korabeli Nyugat-Európában Magyarországról és a magyarokról? A legfontosabb források vázlatos, korántsem teljes körű áttekintésére hívom az olvasót, egy olyan áttekintésre, ahol előbb a ma hozzáférhető, majd a középkor végén olvasott irodalmat veszem számba – a kettős áttekintés remélhetőleg közelebb visz a feltett kérdés megválaszolásához.

A középkori magyar történelem forrásanyaga – mind az okleveles anyag, mind a magyar vonatkozásokat tartalmazó elbeszélő forrásanyag – viszonylag jól feltárt, és viszonylag könnyen hozzáférhető. A magyar vonatkozásokat tartalmazó elbeszélő források többségéről bibliográfiák tájékoztatnak, a források egy része különböző hazai kiadásokban, esetenként fordításokban is a rendelkezésünkre áll. Mivel a témára vonatkozóan nagyon széles körben lehet forrásokra bukkanni, ésszerűnek tűnt szigorúan végiggondolni a lehetőségeket: melyek azok a források, illetve melyek azok az időszakok, amelyekben a legtöbb, engem érdeklő adatra bukkanhatok. Céлом ezúttal nem valamely konkrét történelmi probléma megoldása volt: a szövegekben elsősorban nem eddig ismeretlen vagy pontosításra váró eseményeket, évszámokat, személyeket kerestem, hanem a kutatókat általában hidegen hagyó leírásokat, jellemzéseket, általánosításokat.

A MAI TÖRTÉNÉSZ FORRÁSAI

Az újkor kutatója hasonló téma esetén elsőként az utazási irodalom, a kifejezetten geográfiai témájú írások, könyvek feldolgozásával kezdi a kutatást.

* A tanulmány a B0/00627/06 számú Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

A középkorban ezek a művek sajnos csak nagyon kis szeletét képviselték a kor irodalmának, mellettük azonban gazdagon találunk földrajzi-népismereti adatokat a középkor írott termésének jelentős hányadát adó történeti munkákban, a bontakozó szépirodalom alkotásaiban, vagy akár az eredetileg nem a szélesebb közönség számára készült írásokban, különösen a követjelentésekben.

Útleírások

A középkori klasszikus útleírások nem csak ritkán írtak Magyarországról, de ha írtak, akkor sem Magyarország állt leírásuk előterében. Az útleírók többsége Jeruzsálemet, illetve a Szentföldet kereste fel, majd számolt be róla leírásában. Magyarország sem célállomásként, sem kiindulópontként nem tartozott Európa élvonalába, az utazók többsége csak átutazóként járt területén, a fennmaradt útleírások így viszonylag kevés érdemi információt tartalmaznak, ezek az információk viszont meglehetősen jól ismertek. Az ország először a 11. század elején tűnt fel szentföldi zarándokoknak készített útleírásban, a rövid, csak az útvonal állomásait felsoroló, 1031 és 1043 között keletkezett itineráriumban.¹ Az átutazó útleírók egészen a 14. századig zarándokok vagy keresztes vitézek voltak, akik az útjuk során érintett Magyarországnak csak néhány mondatot szenteltek.²

Érdemi információkra a 15. századtól kezdve számíthatunk: az egyre gyarapodó számú útleírások közt már több magyar vonatkozású szöveget találunk, s e szövegekben is egyre több a számunkra fontos adat. A források gyarapodása nem csak az írástudók körének kiszélesedésében keresendő, az útleírások változásaiban legalább olyan fontos szerepet játszottak a kelet-európai politikai változások, köztük is elsősorban a török terjeszkedés. Az egyre súlyosabb török helyzet nem csupán az érintett országok politikai elitjét foglalkoztatta, de időről időre felmerült egy törökellenes összeurópai fellépés gondolata is. A keresztes háború eszméje főként a burgundi udvarban tett szert nagy népszerűsége, ahonnan a tájékozódás érdekében több diplomatát is útnak indítottak.³ Az 1420–1430-as években különösen megelégnéltek a felderítő, kémkedési céllal indult utazások, amelyekről több részletes beszámoló is született.⁴ Az egyik legismertebb burgundi utazó, Bertrandon de la Brocquière, aki Magyarországról is a legrészletesebb tudósítást írta, 1432–1433-ban tett nagyszabású körutazást. Előbb tengeri úton – mint egy zarándok – a Szentföldre ment, majd onnan szárazföldi úton, Kis-Ázsián,

¹ CFH II. 844–845. Legújabb magyar fordítása: ÁÍF 160–162. Az itinerárium értékelése, a helynevek azonosítása: Györfly 1977: 300–302.

² A negyedik hadjárat résztvevőjeként például Geoffroy de Villehardouin (Dufournet /éd./ 1969) és Robert de Clari (Lauer /éd./ 1924) meglehetősen röviden emlékezett meg a magyar koronához tartozó Záráról, amelyet pedig velencei kérésre megostromoltak és elfoglaltak. Az említett eseményre Geoffroi de Villenhardouin (1985): 28–33; Robert de Clari (1997): 738–739.

³ Paviot 2003.

⁴ Magyar vonatkozásairól Csernus 1993.

a Balkán-félszigeten át, Magyarországot útba ejtve indult haza.⁵ Honfitársa, Gilles le Bouvier jó egy évtizeddel később, 1445-ben írta ugyancsak személyes tapasztalatokon alapuló, *Az országok leírása* című művét.⁶ A *Le livre de la description des pays* már valódi leíró földrajzi munka, s mint ilyen, tömören, elfogultságoktól mentesen igyekezett ismertetni a felsorolt országokat. Magyarországról az író könyvében csupán néhány mondatot olvashatunk: fekvéséről, gazdagságáról, a magyarok gyakori zarándoklatairól, fegyverzetükről, és a török ellen viselt gyakori háborúkról. Az 1440-es évek Hunyadi János nevével fémjelzett török elleni harcait a biztonságban élő ember lakonikus félmondatával intezte el: „országuk gyakran áll nagy háborúságban a szaracénokkal”.⁷

A szemtanúktól származó források nem alkottak homogén csoportot: Bertrandon de la Brocquière-től és Gilles le Bouvier-től eltérően a „hivatásos” diplomaták általában csak megbízóikat tudósították, munkájukat nem olvashatta szélesebb közönség. Ugyanakkor a széles körben ismertté vált útleírások jelentős részét magánszemélyek készítették,⁸ és a követek mellett alkalmi tudósítók is küldhettek a jelentésekkel egyenrangú leveleket. Ilyen alkalmi tudósítónak számított például a II. Ulászló jövendőbelijének, Candale-i Annának a kíséretébe tartozó Pierre Choque, aki a francia királynőhöz írt részletes, számos izgalmas információt tartalmazó levelet.⁹ Pierre Choque nem volt diplomata, levele azonban felér egy hivatásos tudósító jelentésével: az utazás, majd a fehérvári esküvő leírása mellett királynőjének rövid, de informatív leírást készített Budáról, illetve az országról.

Követjelentések

A magyarokról a középkorban alkotott kép megismeréséhez a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló útleírásoknál jóval több segítséget nyújtanak az egykorú diplomáciai források. Klasszikus követjelentésekre a 14. század végétől, az 1390-es évektől kezdve találunk példákat.¹⁰ Mantova ura, Francesco Gonzaga 1395 őszén

⁵ *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière*: Schefer (publ.) 1892; magyar fordítása Szamota (szerk.) 1891: 500. Szamota munkája azonban sajnos nem a legmegbízhatóbb irodalom: fontos, érdemi információkat tartalmazó szövegrészeket nem fordított le, a kihagyott részeket pedig sehol sem jelölte.

⁶ Hamy (publ.) 1908.

⁷ Hamy (publ.) 1908: 48–49.

⁸ Ilyen Felix Faber több kiadásban is napvilágot látott szentföldi utazása, amely számos magyar vonatkozást tartalmaz az útitárs Lászlai János kapcsán. A szöveg latin és német verzióban maradt fenn. A későbbi, rövidebb, német nyelvű változat hasonló kiadása: *Faber* 1556 (1964). A latin szöveg kéziratát, amelyet az ulmi *Stadtarchiv* őriz, a múlt század közepén publikálták. Mindmáig ez a legismertebb változat, ez szolgált a 20. századi angol, francia nyelvű fordítások alapjául is: *Faber* (1843–1849).

⁹ Marczali 1877: 97–113. Magyar fordítás: Szamota (szerk.) 1891: 131–146.

¹⁰ Az Anjou-kor diplomáciai forrásanyagát már a 19. században összegyűjtötték (ADE), a három kötetben azonban alapvetően ügyintéző leveleket találunk: különböző szerződéseket, rendeleteket, engedélyeket, utasításokat, határozatokat – a magyarországi helyzetről, állapotokról

küldte el követét Zsigmond király budai udvarába. A követ, Paolo de Armanis értékes vadászkutyákat vitt a magyar királynak, akit azzal a megbízással keresett fel, hogy tájékoztadjék távlati külpolitikai terveiről.¹¹ A mantovai levéltárban fennmaradt öt levele, amely a szöveget kiadó, elemző Thallóczy Lajos szerint „írójuk személyiségét s a tartalom minőségét nézve, nem elsődrendű fontosságú források”, valójában izgalmas pillanatképet ad a magyar udvar életéről, belső viszonyairól, informális hierarchiájáról. Egy-egy mondattal tudósítanak az étkezési, a kutya- és lótartási, vagy épp a követfogadási szokásokról – azokról a mindennapi megnyilvánulásokról, amelyekről más források általában hallgatnak.

Mátyás király csak egy emberöltőnyivel később uralkodott, mint Zsigmond, uralkodási idejéből azonban már nagyságrendekkel több diplomáciai forrás áll rendelkezésünkre, s e források többsége összegyűjtve, nyomtatásban is hozzáférhető.¹² Magyarországról – a fennmaradt források szerint – ezekben az években rendszeresen küldött haza jelentéseket Velence követe; hol saját követtel, hol más forrásból, de tisztában volt a magyar hírekkel a milánói herceg; a Beatrix nápolyi hercegnővel kötött házasság kapcsán rendszeres volt Mátyás udvarában a nápolyi valamint a ferrarai diplomáciai jelenlét, és természetesen rendszeresen érkeztek Mátyás udvarába pápai követek is.¹³ A legtöbb jelentést Velence magyarországi követei küldték (de legalábbis közülük maradt fenn a legtöbb), az is rendszeres gyakorlat volt, hogy a megszerzett információk alapján más országokat – például Franciaországot – is Velence tájékoztatott a magyarországi hírekről. Bizonyos jeles alkalmakra – mint például Mátyás 1464-es koronázása – Velence külön követeket küldött.¹⁴

A ferrarai követ, Cesare Valentini 1486-ban érkezett Magyarországra, hogy előkészítse a királyné unokaöccsének, Estei Hippolitnak (Ercole ferrarai fejedelem és Aragóniai Eleonóra fiának) esztergomi érsekségét. Cesare Valentini lelkiismeretesen írt mindenről: a legfontosabb politikai hírek mellett arról, hogy milyen ajándékot hozzon magával a gyermek érsek, hogy Beatrix királyné

---

tudósító, beszámoló írásokat csak alig-alig. 1349-ben például a velencei dózse tudósítja Perugiát, hogy a pestis Magyarországon is felütötte a fejét, és a járványnak a fiatal királyné, Margit is áldozatul esett. ADE II. 370 (299. sz.).

¹¹ Thallóczy 1905.

¹² A Mátyás-kor diplomáciai emlékeire: MDE; levelekre: Fraknoi 1893–1895; a levelek egy részének magyar fordításaira: V. Kovács (vál.) – Bellér (ford.) 1986. További okmánykiadás a vatikáni levéltárból: MV I/V 1891; Beatrix királyné vonatkozásában: Berzevitz (s.a.r.) 1914. Egy-egy rövid forrásközlés is tartalmaz fontos információkat, így például az Esték fejedelmi udvara és Buda közt – Mátyás és Beatrix házassága, vagy Beatrix unokaöccse, a gyermek Hippolit esztergomi érsekké tétele miatt – létrejött kapcsolatok iratait (levelezéseket, olaszok magyarországi jelentéseit) tartalmazó modenai levéltár magyar vonatkozású anyagára: Nyáry 1868; Óváry 1889, ez utóbbiban Valentino Cesare ferrarai követ jelentése Mátyás és Ulászló iglauri találkozásáról. Fraknoi Vilmos több követség anyagát is feldolgozta: Fraknoi 1889; Fraknoi 1898; Fraknoi 1901.

¹³ A Mátyás udvarába érkező külföldi követeket, illetve a Mátyás által külföldre küldött követeket, a vonatkozó forráshellyel összegyűjtötte: Balogh 1966: 671–682.

¹⁴ MDE I. 266 skk. (162, 163. sz.).

Pécsre zarándokolt, hogy milyen volt a fogadtatása az érkezésekor Pozsonyban időző királyi udvarban, vagy, hogy miként zajlott Mátyás és Ulászló cseh király iglauri találkozójára.¹⁵ Iglauból 1486. szeptember 11-én küldött levele részletesen beszámolt a királytalálkozóról: tudósítása szerint a magyar király és kísérete olyan hatalmas pompát fejtett ki, hogy Ulászló és kísérete a nyomába sem ért.¹⁶ A magyarok ruházatának, fegyvereinek, lószerszámainak, Mátyás Ulászlónak adott ajándékainak ismertetése a magyar művészet- és művelődéstörténet elsőrangú forrásává avatja Cesare Valentini iglauri jelentését, de többi jelentésében is számos értékes adatot találunk a magyar udvar mindennapi életére, és ezeknek a mindennapoknak a tárgyi környezetére.¹⁷

A magyar udvarba küldött pápai követek jelentéseiben ugyancsak gazdagon találunk értékes információkat. Feltehetőleg az 1460-as évek elején készült az a jelentés, Hieronymus Landus pápai nuncius írása, amely kulcsfontosságú a király bevételeinek megismerése szempontjából.¹⁸ A nuncius tudósításában Magyarország határaitól és méreteiről, népeiről, váraitól és erődített városairól, valamint folyóiról tájékoztatta megbízóját – a török veszély vezérmotívumként szövi át a szöveget. A törökkérdés kiemelten jelentős szerepet kapott egy másik pápai legátus, Pecchinoli Angelo és Mátyás király tárgyalásaiban, noha a követ útjára elsősorban egy másik ügy, Mátyás király Anconába küldött katonai segítsége kapcsán került sor.¹⁹ Mátyás négy szemközt is fogadta, és a megbeszéléseken számos olyan kérdést is érintettek, amelyekről érdemi információkat csak a legátus jelentéseiben olvashatunk: így például Váradai Péter kalocsai érsek fogságának okáról, Mátyás és a török szultáni család rokonságáról, az egyiptomi-magyar kapcsolatokról.²⁰

Külföldi követek tollából a legtöbb életmód-leírás Mátyás király különböző alkalmakból rendezett ünnepeiről maradt fenn. A különféle királytalálkozók – mint a ferrarai követ által ismertetett iglauri – jó alkalmat kínáltak a magyar uralkodó számára a vetélytársakat, ellenfeleket felülmúló pompa kifejtésére, gazdagsága, korszerű ízlése bemutatására. A külhoni követek a legnagyobb pompával, a legfényesebb ünnepegekkel azonban Mátyás és Beatrix 1476 decemberében

¹⁵ MDE III. 101 (80. sz.), 110 (83. sz.), 117 (89. sz.), 124 (91. sz.), 137 (100. sz.), stb.

¹⁶ „tamen non era da equipare ad quella de questo Serenissimo Re”. Óváry 1889: 393–397.

¹⁷ Művészettörténeti adatait Balogh Jolán gyűjtötte össze. Valamennyi hivatkozását lásd az általa kiadott kötet név- és tárgymutatójában. (Balogh 1966: 783.)

¹⁸ Engel 1798: II. 6–17; *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 29–34. Szövege Johann Christian Engel 18. századi kiadásában 1480-as dátummal szerepel, mint a Mátyás királyhoz küldött pápai követ jelentése, egy másik, száz évvel későbbi – nem teljes, épp a bevételekre vonatkozó adatokat már nem tartalmazó – átírás címléírása szerint viszont Mátyás udvarának velencei követe készítette. A király pénzügyeire vonatkozó adatok felhasználásával készült: Fügedi 1990; illetve legújabban Csukovits (szerk.) 2008: 454–474.

¹⁹ A követutasítások közül egy maradt fenn a Vatikáni Levéltárban, kiadása: Theiner 1859–1860: II. 514. Pecchinoli Angelo jelentéseiből ugyancsak egy példányt őriznek, kiadása: Theiner 1859–1860: II. 521–530. A többi jelentés, szám szerint nyolc levél a velencei *Biblioteca Marciana*-ban – Classis XIV., Codex XCIX. – maradt fenn. A kiadatlan leveleket Fraknói Vilmos dolgozta fel. (Fraknói 1898.)

²⁰ Fraknói 1898: 382, 395, 404.

tartott menegzőjén találkozhattak – nem véletlen, hogy a két hétig zajló rendezvény-sorozatról több részletes leírás is készült.²¹

Budán 1498-tól kezdve már állandó velencei követ állomásozott, aki rendszeres beszámolókat küldött haza, s e beszámolók szerencsésen fenn is maradtak.²² A velencei jelentések fennmaradása nem csupán a városállamban ekkorra már kialakult, szabályozott diplomáciai ügymenetnek, hanem legalább annyira egyetlen személy átlagon felüli érdeklődésének és kitartó szorgalmának köszönhető. A régi velencei patríciuscsaládból származó Marino Sanuto gyermekkorától kezdve érdeklődött az irodalom és a történelem iránt, s már tizenévesen elkezdte gyűjteni a különböző forrásokat majdani történetírói munkájához. Több kisebb-nagyobb történeti művet írt, a vágyott hírnevet azonban végül az eseményeket napról napra feljegyző, 1498-tól kezdve 37 éven át vezetett naplói, a *Diarii* hozták meg számára. Marino Sanuto nem volt első vonalbeli történetíró, éles, a legapróbb részletekre is kiterjedő megfigyelőképessége, politikusi képességei azonban 58 kötetnyire terjedő kézíratait kora legértékesebb forrásává avatták. Saját kezűleg jegyezte fel a Velencében történt eseményeket, a városa számára fontos eseményeket, híreket, a tanácsban lezajlott vitákat, az ott hozott határozatokat, minden olyan hivatalos iratot, kezébe jutott levelet, ami bármilyen információt tartalmazott. Művének egyik legértékesebb – számunkra mindenképpen a legfontosabb – része, hogy naplói tartalmazza a beérkezett követjelentéseket is.²³ Marino Sanuto kötetében megtalálhatók az 1499 és 1525 között Budán tartózkodó velencei követek rendszeresen, legalább kéthetente küldött sürgönyeinek kivonatai (*dispacci*), illetve fontos esetekben másolatai, a küldetésük végén készített beszámoló beszédek (*relazionek*), valamint a dalmáciai velencei tisztviselők számos magyar tárgyú információt tartalmazó jelentései. Amíg a sürgönyök általában konkrét híradásokat tartalmaznak, addig a *relazionek* általános képet igyekeznek adni az ország belső viszonyairól. A hazatérő követek olyan ismereteket tártak a város tanácsa elé, melyekhez csak a helyszínen lehetett hozzájutni: sokszor személyes tapasztalatok, vagy épp nehezen megszerzett bizalmas

²¹ Mátyás ünnepeinek forrásairól Balogh 1966: 632. Ilyen alapos beszámolót készített például Hans Seybold, a pfalzi gróf követe. Seybold leírásának legújabb magyar nyelvű kiadása: Kulcsár (vál.) 2006: 123–132.

²² A diplomácia szokásainak középkori változásaira Ganshof 1953; Guenée 1971: 214–217. Rövid magyar áttekintés Kosáry 1978.

²³ A hatalmas munka – sok szerencsével – máig fennmaradt. Marino Sanuto élete végén, 1531-től kezdve tevékenységéért évdíjat kapott városától, s 1536-ban bekövetkező halála után a tízek tanácsa gondoskodott a kéziratokról is. A „biztos” rejtékhelyre rakott kötetekről később megfeledeztek, csak 1784-ben bukkant rájuk Francesco Donà, Velence utolsó hivatásos történetírója, aki saját költségén a teljes anyagot lemásoltatta. A 19. században Európa történészei sorra felfedezték a becses kéziratot: az angol Rawdon Brown háromkötetes munkájában az Angliára vonatkozó adatokat tette közre, s őt követően számos nemzet tudósai válogatták ki a hazájukra vonatkozó részeket. (Benisch 1903: 5–19.) Az 1870-es években elhatározták, és el is kezdték a *Diarii* teljes kiadását, s nem egészen három évtized alatt a teljes sorozat napvilágot is látott. (Stefani – Berchet – Barozzi (publ.) 1879–1903.) A *Diarii* magyar vonatkozású bejegyzéseit Wenzel Gusztáv tette közzé, még a sorozat megjelenése előtt. (Wenzel 1869–1877–1878; Wenzel 1871.)

információk állnak a jelentések mögött. A követek az udvarhoz köthető híreken, az udvari elit bemutatásán túl tudósítottak az országban élő népekről, Magyarország természeti kincseiről, műveltségi viszonyairól, katonai erejéről, az államháztartás helyzetéről, és számos egyéb apróságról is.²⁴

Érdekes, vagy épp különleges leírásokra természetesen nem csak a velencei követjelentésekben bukkanhatunk. A budai udvarról, Buda város hétköznapjairól és ünnepeiről számos adalékkal szolgálnak Tommaso Daínero ferrarai követ 1501–1502-ben készült jelentései. Egyik sokat idézett levelében például a budai úrnapi ünnepegekről számolt be urának: a körmenet útvonalában felállítottak egy mecsetet, Mohamed koporsójával, amelyre – épp akkor, amikor a körmenet, soraiban a királlyal, odaért – egy tűzsugár sújtott le, lángba borítva az egész alkotmányt, s végül mindazt, ami a tűz után maradt, a jelenlévők, békésnek épp nem nevezhető módon szétverték.²⁵

Lángoló körmeneti látványosságról nem, de az ország állapotáról, az udvar helyzetéről rendkívül részletes leírást találunk a szentszéki követek Jagelló-kori levelezésében is. A Jagelló-éra utolsó itt tevékenykedő pápai megbízottainak, Campeggio bíboros legátusnak, valamint Antonio Burgio nunciussnak jól ismert jelentései a Mohács előtti évek legfontosabb forrásai közé számítanak. Ezek a levelek, különösen Burgiónak a török támadás megindulásától kezdve egyre elkeseredettebb, reményvesztettebb írásai saját korukban is befolyásolták Európa mértékadó közvéleményét, és máig meghatározzák a magyar történetírás Jagelló-korról alkotott képét.²⁶ Ez a kép – főleg a magyar politika és politikai elit szemléletes ábrázolása – talán sötétebbre sikerült a valós helyzetnél, Burgio helyzetértékelését azonban úgy tűnt, úgy tűnik, hogy a mohácsi katasztrófális vereség utólag véresen igazolta.

Geográfiai munkák

Az útleírásoktól eltérően a 15. századtól egyre gyarapodó számban készülő földrajzi leírások célja nem egy bejárt útvonal és a körülötte elterülő vidékek saját tapasztalatokon alapuló, személyes véleményt, egyéni megállapításokat is tartalmazó leírása; szerzőik egy adott terület – amely lehetett akár kontinensnyi is – teljes körű ismertetését tűzték ki maguk elé. Az első földrajzi összefoglalások általában nem annyira érdekes és érzékletes olvasmányok, mint az útleírások, hasznosságuk azonban kétségszövegbevonhatatlan. A tudományos igényű földrajzi

²⁴ A jelentéseket Sanuto alapján olaszul és magyar fordításban újraközli, rövid bevezetéssel Balogh 1929. A követek budai működéséről még Fögel 1912.

²⁵ *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 7–24. A levélre: *Descrizione dell'Ungheria* 1881: 16–17; szövegét pontatlan fordításban közli Szamota (szerk.) 1891: 497–498.

²⁶ A jelentések kiadása: MV II/1 2001 [1884]. A jelentések magyar fordításai különböző munkákban, különböző válogatásokban jelentek meg: Bartoniek (szerk.) 1926; Katona (szerk.) 1976; első monografikus felhasználásuk: Fraknoi 1884.

szintézis készítésekor ugyanis a kor földrajzi ismereteinek hiányosságai minden egyéb munkánál nyilvánvalóbban kiderültek; s épp a felismert hiány volt egyik ösztönzője a további felfedezéseknek.

Az egyik első modern geográfiai összefoglalás, Aeneas Sylvius Piccolomini kiemelkedő jelentőségű *De Europája* még nem klasszikus földrajzi munka.²⁷ Ismerteti ugyan az egyes országok fekvését, népeit, nála azonban a leírás még főként arra szolgál, hogy az olvasót segítse az általa leírt történelmi események térbeli elhelyezésében, minél szemléletesebb elképzelésében. A *De Europa* ugyan Magyarország ismertetésével kezdődik, de az országról és lakóiról – akár csak a többi országról – valójában kevés ismeretet nyújt. Leírásából az egykori olvasó megtudhatta, hogy a hajdani Pannóniát a „Szkítia legtávolabbi vidékéről származó magyar nemzet özönlötte el”, hogy a Duna keresztülfolyik az országon, és hogy a „magyar nemzet hatalma sokkal messzebbre terjed ki, mint maga Magyarország” – a szöveg többi része a 15. század fontos eseményeiről tudósított. Részletesebb leírást csak Erdély népeiről: a székelyekről, szászokról és románokról adott, a székelyekről például megjegyezte, hogy „a siculusokat tartják a legősibb magyaroknak”.

Aeneas Sylvius Piccolomini írói munkássága – köszönhetően a III. Frigyes udvarában töltött éveknél – sok magyar vonatkozású adatot, észrevételt, megjegyzést tartalmaz. Megállapításai, de még elfogultságai, tévedései is máig hatóan meghatározó szerepet játszottak-játszanak a 15. századi magyar történelem számos kérdésének megítélésében. Jelzésértékű, hogy Thuróczy János, aki Aeneas Sylvius *Cosmographiájá*t választotta krónikája vezérfonalául, még azokat az adatokat is átvette, amelyekről tudnia kellett, hogy nem felelnek meg a valóságnak.²⁸ Aeneas Sylvius azonban sokkal több magyar tárgyú információt írt meg munkáiban, mint amennyit Thuróczy ismert, a magyar krónikás például nem olvasta Aeneas Sylvius *Historia Austrialis* és *Historia Bohemica* című műveit, amelyek pedig bővelkednek magyar történelmi adatokban.²⁹ Ezek az adatok nagyrészt saját korának eseményeiről tájékoztatnak, a Zsigmond uralkodásától V. László uralkodásának végéig tartó korszak, vagyis egy közös osztrák-magyar-cseh eseményekben épp különösen gazdag időszak történetéről. Aeneas Sylvius „osztrák időszaka” a magyar medievista történetírás egyik nagy nyeresége: egy jó szemű, jó tollú, szinte grafomán szerző, aki pozíciójából adódóan sokat tudott Magyarországról, és ismereteit meg is írta.

A 16. századtól rendszeresen készültek olyan geográfiai összefoglaló munkák, amelyekben a szerző földrajzi rend szerint – általában városról városra – haladva Magyarországot is részletesen ismertette. Sebastiano Compagni, a ferrarai humanista a 15. század végén és a 16. század elején az akkor ismert világ földrajzi leírá-

²⁷ Heck (ed.) 2001.

²⁸ Mályusz 1967: 125–130.

²⁹ Legújabb kiadásai: Sarnowsky (Hrsg.) 2005; Hejnich – Rothe (Hrsg.) 2005.

sát készítette el *Geografia* címen.³⁰ Compagni földleírása az ókori felosztás szerint vette sorra az egyes vidékeket.³¹ Elsőként Pannóniát írta le, Óvár és Moson felől kezdve az ismertetést. Megállapításai rövidek, egy-egy lényegi – vagy annak tartott – megállapításra korlátozottak: például Esztergom dombon fekszik, Visegrád a hegyekben. A városok mellett kitér várakra, vizekre, bányakincsekre: Siklós, Nagyvázsöny vagy Szigliget vára éppúgy szerepel a leírásában, mint a Balaton vagy a Lajta, és Körmöcbányánál megemlíti az aranybányát.

A 16. század első évtizedeiből már néhány tematikus geográfia is fennmaradt: ezek a munkák csupán egy-egy vidék – például a Duna-völgye – leírására vállalkoztak. I. Miksa udvari historikusa, Ladislaus Suntheim kéziratban maradt munkája, az 1497 és 1505 közt írt *Das Donauthal* német nyelven, röviden ismertette a folyó és közvetlen környéke nevezetességeit. A Duna forrásvidékétől a magyarországi Tétényig felsorolta a jelentősebb városokat, kolostorokat, s ahol ennek szükségét látta, megemlékezett egyes személyekről – uralkodókról, más híres emberekről – is.³² Ugyancsak a Duna a tárgya egy néhány évvel később, 1531-ben írt *libellus*-nak, a sziléziai származású, I. Ferdinánd környezetében élő Magnus Gruber rövid munkájának. A munka ugyan jórészt kompiláció, de a szerző néhány esetben hallomás útján szerzett információit is beledolgozta. Értékét elsősorban az adja, hogy Magnus Gruber ismeretanyaga többé-kevésbé jelzi, mit tudtak az osztrák udvarban és környezetében a Mohács utáni Magyarországról.³³

Történeti irodalom

A magyarokról alkotott egykorú kép megismerése elképzelhetetlen a középkori történeti irodalom nélkül, amely valamennyi itt említett műfaj közül a legegyszerűsebben, legrendszeresebben biztosítja a szükséges adatokat. Egy rövid számvetésben természetesen lehetetlen felsorolni minden hasznosítható munkát, ezért inkább csak arra törekszem, hogy számba vegyem azokat az eshetőségeket, ahol várható, már-már törvényszerű a magyarok felbukkanása. Az természetes, hogy a szomszédos országok történeti irodalmában jóval gyakrabban és rendszeresebben olvashatunk magyar vonatkozású híreket, mint a kontinens távoli vidékein írt művekben. A határoktól távol a magyarok csak két esetben tettek szert hírértékre: ha Magyarországon valamilyen nagy horderejű történelmi esemény történt, vagy ha maguk a magyarok bukkantak fel nagyobb csapatban a krónikás szülőföldjén.

³⁰ 1509-es dátumot viselő munkája 1940-ben került elő a Vatikáni Könyvtárban, a magyar vonatkozású részeket Bánfi Florio publikálta. Bánfi 1947: 53–62 (*Brani concernenti l'Ungheria della Geografia di Sebastiano Compagni conservata nel codice Vat. Lat. 3844* [1503]). Lásd még Stegena 1991: 24; Szathmáry 1987: 32.

³¹ *Pannoniae inferioris descriptio* (Lib. III. cap. VI.); *Iazigum terrae situs* (Lib. VIII. cap. I.); *Regionis Daciae situs* (Lib. VIII. cap. II.).

³² Pfeiffer (Hrsg.) 1861; ismertette Ráth 1863.

³³ Elemzése, kiadása Mikó 2002.

Az európai krónikások figyelmét egyaránt kivívta, ha a magyarok jelentettek veszélyt, és ha Magyarország került veszélybe – békés esemény ritkán kerülhetett a figyelem középpontjába. A történelmi krízishelyzetek szinte azonnal, az eseményekkel egy időben megjelentek az elbeszélő forrásokban, és nem csupán a szomszédos országokban-tartományokban, de a kontinens távolabbi vidékein is. Az egykorú történelmi irodalom így módon pontosan jelzi, melyek voltak a magyar történelem európai horderejű, közfigyelemre méltó eseményei. A történelmi irodalom azonban azt is szemléletesen mutatja, hogy az adott eseményt csak megtörténtekezők érezték-gondolták jelentősnek, vagy az esemény után egy-két emberöltővel, esetleg századokkal később is számon tartották. Minél nagyobb a „hír” krónikás említéseinek a száma, minél szélesebbek az említések földrajzi elterjedésének határai, és minél jobban széthúzódik az említések időbeli megoszlása, annál biztosabbak lehetünk az adott esemény (vagy eseménysor) történelmi fontosságában. E mutatók alapján elsősorban a kalandozó hadjáratok, a keresztény magyar állam megalapítása, a tatárjárás és a török veszély tett szert a legnagyobb európai ismertségre. Mellettük a kereszties hadjáratok Magyarországot érintő eseményeiről is viszonylag nagyszámú forrás tudósít – ez esetben azonban az érdeklődés elsősorban nem a magyaroknak, hanem maguknak a kereszties hadjáratoknak szolt.

Az Európába beköltözö magyarok több mint fél évszázadon át maguk jelentettek veszélyt a kontinens lakossága számára. A magyar történetírás által eufemisztikusan kalandozásoknak nevezett hadjáratokat átélte, arról híreket halló, a következő magyar támadástól rettegö vidékek krónikásai természetesen beszámoltak a hadjáratokról; érthető, hogy a magyarokról közvetett és közvetlen információkat egyaránt főként e hadjáratoknak köszönhetően szerző történetírók a honfoglalást is mintegy a kalandozások szemüvegén keresztül szemlélték.³⁴ A „pogány”, „barbár”, „bárdolatlan” magyarok megítélése az ezredfordulón, a kereszténység felvételével esett át gyökeres változáson. A magyar fenyegetés megszűnését látható hálával fogadták Európa írástudói: a keresztény magyar állam megalapítójáról, I. (Szent) István királyról 1526-ig körülbelül ötszáz külföldi krónikás emlékezett meg.³⁵ A „békétlen”, pogány magyarok „békés” kereszténnyé válása olyan fontos eseménynek számított, amely félezer évvel később is helyet kapott a krónikákban, sőt, a róla szoló tudósítások száma évszázadról évszázadra gyarapodott – nincs még egy békés eseménye a középkori magyar történelemnek, amely ilyen széles körben tett szert ismertségre. István király jó híre visszamenőleg is javított a magyarok megítélésén. A történetírók ettől kezdve a kalandozásokat is bizonyos megértéssel tárgyalták, olyan eseményként, amely – mentségül szolva – még a magyarok megkeresztelkedése előtt történt.³⁶

³⁴ A forrásrészeket eredeti nyelven közreadó CFH mellett a korszak forrásai több magyar nyelvű kiadásban is megjelentek: MHK; MEH; HKÍF.

³⁵ Gombos 1988 [1938]: 631.

³⁶ „Hungari adhuc pagani”, „Hungari ante baptismum”, stb. A jelenséget említi, a példákat összegyűjti, felsorolja Gombos 1988 [1938]: 638.

A mai gondolkodás szerint a magyar királyságot ért súlyos mongol támadásnak, az úgynevezett tatárjárásnak kiemelt hely járt az egykorú krónikákban, a források azonban nem erről tanúskodnak. „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította” – jegyezte be a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241. esztendőben Hermann apát.³⁷ Lakonikus kijelentése szemléletesen jelzi a magyarországi – mégoly tragikus – események iránti érdeklődés csekély voltát. Habár a tatár támadás híre – mint arról több krónikás is megemlékezett – a kontinens távolabbi vidékein is nagy riadalmat keltett,³⁸ a történekről kevés érdemi információ került be Európa évkönyveibe, krónikaiba.³⁹ Az európai közvéleményt különösen a megpróbáltatások szélsőséges formái hozták izgalomba: az éhség következtében fellépő emberhús-evés, a vadállatok támadásai. Míg az egykorú hazai forrásokban nincs nyoma a kannibalizmusnak, a külföldi elbeszélő forrásokban az eseményektől időben távolodva egyre szélsőségesebb leírásokra bukkanunk.⁴⁰

A tatárjárás – noha pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre – feltehetőleg a legnagyobb és egyben legkegyetlenebb támadás volt, amely az országot fennállása alatt érte. A középkori magyar állam területére ezt követően százötven évig nem hatolt számottevő ellenséges sereg, e téren a 14. század végén, a törökök megjelenése hozott gyökeres – és a tatárjárástól eltérően – hosszantartó változást. Az első Magyarország ellen indított portyáktól kezdve az országot külföldön is a leggyakrabban a török veszéllyel kapcsolatban emlegették – a „kereszténység védőpajza” állandó jelzőt a magyar királyság a 15. század elejétől viselte.⁴¹ Az 1440-es évektől Magyarországról szólva békeidőszakban is megemlézték, hogy állandó harcban áll a törökkel, háborús időszakokban, nagyobb hadjáratok idején pedig láthatóan széleskörű érdeklődés kísérte az eseményeket. A legjelentősebb összecsapásokról – mint például a nikápolyi, a várnai vagy a mohácsi csatáról – nagy számban készültek egykorú történeti munkák.⁴²

³⁷ „Hoc anno regnum Ungarie, quod 350 annis duravit, a Tartarorum gente destruitur.” CFH II. 1147.

³⁸ A kölni Szent Pantaleon-kolostor évkönyvei, CFH I. 172–173. „Mert ez a barbár nép nagy riadalmat keltett még a távolabbi országokban is, a félelem nemcsak Galliát szállta meg, megszállta Burgundiát és Hispániát is, amely országokban a tatár név ezelőtt ismeretlen volt.” Katona (szerk.) 1981: 200–201.

³⁹ A forrásokat számba veszi: Pauler 1899: II. 513–514; Bartoniek 1929; Bartoniek 1987: 91–93.

⁴⁰ „minél későbbiek, annál cifrább alakban jelentkezik” az emberhús-evés e szövegekben – állapította meg már Pauler Gyula is. Pauler 1899: II. 519. A heilingenkreutzi évkönyvek egykorú folytatása szerint például „Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis. Canes edebant et cattos et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis.” CFH I. 777–778. Magyarul: „Borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarországra földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint a pogányok miatt. Kuttyákat ettek, macskákat meg embereket; az emberhúst nyíltan árulták a vásárokon”. Katona (szerk.) 1981: 202–204.

⁴¹ Terbe 1936; Fodor 1997.

⁴² A nikápolyi csatáról elsősorban a „hivatalos” francia krónika-sorozat, a *Grandes Chroniques de France* aktuális szerzőjének, Michel Pintonin-nek a munkája (Bellaguet /publ./ 1994 [1842]), a nikápolyi hadjáratban személyesen is vitézkedő Boucicaud marsall életrajza (Lalande /ed./

A krónikások azonban nem csupán sorsfordító történelmi események, országos kataklizmák idején – illetve azok apropóján – írhattak a magyarokról. Az Európa különböző kegyhelyeire tartó magyar zarándokok,⁴³ uruk képviselőiben eljáró „magyaros” ruházatot viselő királyi követek, külföldön szolgálatba álló magyar zsoldoskompániák,⁴⁴ harcba induló magyar seregek vagy seregnyi nagyságú kísérettel utazó uralkodók egyaránt jó lehetőséget biztosítottak arra, hogy távol az országtól megismerhessék, megfigyelhessék és feljegyezzék „a magyarok” szokásait, megjelenését.⁴⁵ A megfigyelésre és feljegyzésre különösen jó alkalmat nyújtottak az Anjou-kor váltakozó intenzitású és hőfokú nápolyi-magyar kapcsolatai, elsősorban e kapcsolatok sajátos „csúcspontja”, I. (Nagy) Lajos nápolyi hadjáratainak hároméves időszaka,⁴⁶ vagy a 15. század elején Zsigmond király utazásai, amikor az uralkodó útitársaként a magyarok hadseregnyi létszámban, de ezúttal békés céllal járták Európa útjait.⁴⁷

A magyar királysággal szomszédos, illetve a Magyarországhoz közeli országokban nem volt szükség átvonuló magyar csapatokra-csoportokra ahhoz, hogy a készülő történelmi munkák lapjaira magyar vonatkozásokat tartalmazó mondatok kerüljenek. A dél-német területeken – főként Bajorországban –, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban, de különösen az osztrák tartományok területén készült elbeszélő művekbe rendszeresen, olykor szinte folyamatosan kerültek magyar tárgyú információk, megállapítások. Természetesen a szomszéd országok krónikairódmát is jellemezte, hogy vészhelyzet, illetve a magyarokkal folytatott háborús konfliktus – amelyre a szomszédság miatt értelemszerűen gyakrabban került sor – esetén az említések száma észrevehetően sűrűbbé vált, ezeken a területeken azonban békeidőben is gazdag magyar vonatkozású forrás-

---

1985), valamint a hadjáratnak kiemelkedően hosszú részt szentelő Jean Froissart krónikája (Froissart (2001) tudósít. A várnai csatáról első között, az 1450-es években keletkezett a burgundi történetíró, Jehan de Wavrin Anglia történetéről írt krónikája. Ebben a nagyszabású kompilációban egy több mint százoldalas szöveg tudósít az 1444–1445. esztendőök török elleni harcairól, így a várnai csatáról is. Szövege Wavrin unokaöccsének, Waleran de Wavrin kapitányának, a Boszporusz lezárására küldött burgundi hajóhad parancsnokának személyes beszámolója alapján készült (Hardy /ed./ 1864–1891). A mohácsi csatáról már nyomtatott újság is tudósított: Fraknoi 1876; Pukánszky 1926.

⁴³ Csukovits 2003.

⁴⁴ Az itáliai magyar zsoldosokkal több tanulmány is foglalkozott, a kérdés teljes körű feldolgozására azonban máig nem került sor: Lukcsics 1931; Mályusz 1923; Mályusz 1924; legújabban Bárány s. a. Az Itáliában hadakozó német zsoldosokról a közelmúltban készült alapvető monográfia több esetben is közöl a magyar zsoldosokra vonatkozó adatokat: Selzer 2001.

⁴⁵ A jelenséget természetesen Európa más népeinél is megfigyelhetjük. Így például az Itáliában különböző okból – zarándokként, iparosként, kereskedőként stb. – megforduló németek ottani jelenlétéről, utazásuknak a kölcsönös megismerésben játszott szerepéről önálló tanulmánykötetben olvasható részletes feldolgozás: Rachewiltz – Riedmann (ed.) 1997.

⁴⁶ A kortárs itáliai krónikások közül különösen a firenzei testvérek, a kereskedői tevékenység mellett írni kezdő Giovanni és Matteo Villani, illetve a dél-itáliai jegyző, Domenico di Gravina írt sokat a magyarokról. *Croniche Villani* (1857); Rácz 1909; Sorbelli (ed.) 1903–1909.

⁴⁷ Zsigmond utazásaihoz Engel – C. Tóth 2005. Az utazások rendkívül gazdag forrásanyagát feldolgozó munkák közül elsősorban Csernus 1995; Bárány 2009; a római útra: Csukovits 1998.

anyagra számíthatunk. A folyamatosság különösen szembeűnő az osztrák tartományok történetírásában, amelynek megindításában, művelésében a legjelentősebb kolostorok – Melk, Zwettl, Heilingenkreuz és Kremsmünster, illetve a bécsi skót bencés apátság – jártak az élen. Az osztrák kolostorok évkönyvei – amelyeket együttesen *Annales Austriae* névvel illet a szakirodalom – szoros és gyakran kölcsönös kapcsolatban álltak egymással, e kapcsolat részleteit, jellegét azonban máig sok homály fedi.⁴⁸ Rövid, lényegre törő bejegyzéseik közt rendszeres a magyar tárgyú információ, összességében – valamennyi évkönyv anyagát együttesen hasznosítva – szinte minden évre találunk magyar adatot.⁴⁹ A Harcias Frigyes osztrák herceg 1246-os halálát követő osztrák-magyar, illetve cseh-magyar hadjáratok, összecsapások, békekötések, a stájerországi magyar uralom történései egészen az 1278. évi, Habsburg győzelmet hozó dürnkruti csatáig gazdag munitiót szolgáltatottak az évkönyveket vezető szerzeteseknek. A küzdelmekről a leg részletesebben az *Osztrák rimes krónika*, vagyis az *Österreichische Reimchronik*, Ottokar von Steier német nyelven, versben írt történeti munkája számol be.⁵⁰

A 15. század krónikásai közül két szerzőt kiemelkedő hely illet meg az osztrák történetírás panteonjában, akik magyar szempontból is méltán ítélték jelentősnek: Thomas Ebendorfer, a bécsi egyetem tanára, és Jakob Unrest karintiai plébános. Szemléletük, műveltségük, körülményeik és helyzetük egyaránt eltért egymástól, mint ahogy munkásságuk is különbözik, közös vonásuk azonban, hogy mindketten hagyományos, a középkor krónikairódmába illeszkedő műveket alkottak. Ebendorfer munkái közül magyar szemmel nézve is a szerző főműve, a *Chronicon Austriacum*, *Ausztria krónikája* a legértékesebb – a szerző összegyűjtötte, rendszerbe foglalta az osztrák történelem saját korában elérhető forrásanyagát, amelyből személyes hangvételű krónikát írt.⁵¹ Magyar vonatkozásokban különösen gazdag Jakob Unrestnek, St. Martin am Teshelsbergen plébánosának német nyelvű *Österreichische Chronikja*.⁵² Csonkán fennmaradt szövege az 1435 és 1499 közötti időszak történetét taglalja, és különösen az 1468-as évtől kezdve fontos forrása nem csupán az osztrák tartományoknak, közülük is elsősorban Karintiónak, de az osztrák-magyar viszony, Mátyás osztrák háborúinak részletes elmesélésével a magyar történelemnek is. Unrest nevét említve azonban még egy munkáját feltétlenül ki kell emelni, habár a kutatás történeti szempontból nem tartja jelentősnek: *Von dem landt Vngern weylant*

⁴⁸ Az osztrák évkönyvekre elsősorban Redlich 1882; Lhotsky 1963; Wattenbach – Schmale 1976: 209–230; felsorolásuk: CFH I. 108–109 (219. sz.).

⁴⁹ Figyelemre különösen érdemes a Babenbergerek házi kolostorában 1123-tól vezetett *Annales Mellicenses* (MGH SS IX. 484–501, magyar vonatkozású bejegyzései: CFH I. 155–156, 754–756), a hozzájuk kapcsoló klosterneuburgi (MGH SS IX. 607–746; CFH I. 761–768), továbbá az admonti (MGH SS IX. 569–579; CFH I. 89–90) évkönyvek.

⁵⁰ ÖRChr. Magyar vonatkozású részek: CFH III. 1780–1953; rövid magyar vonatkozású ismertetése Pór 1893. A műről Huber 1883; Loehr 1937; újabban Moeglin 1987.

⁵¹ Lhotsky (Hrsg.) 1967.

⁵² Grossmann (Hrsg.) 1957.

Pannonia genannt című műve ugyanis az első próbálkozás egy német nyelvű Magyarország-történet elkészítésére.⁵³

A MEGISMERÉS FORRÁSAI ÖTSZÁZ ÉVVEL EZELŐTT

A középkor végén dolgozó szerzők más irányból kezdtek az információgyűjtéshez, mint napjaink kutatója. „Ha lelki szemeiddel végig akarsz tekinteni a földkerekségen, ha személyre akarod venni az egyes földrészek elhelyezkedését és az ott élők szokásait, ha tudni akarod, hogy melyik vidék mit terem és mit nem terem: vedd elő Plinius *Naturalis historia*-ját, Ptolemaeust, Solinust és Isidorus Hispalensist.” – tanácsolta egyik írásában korának egyik legműveltebb szerzője, Aeneas Sylvius Piccolomini.⁵⁴

Földrajzi ismereteket keresve ma már ezek a szerzők eszünkbe sem jutnak, a 15–16. században azonban valóban az ő munkáik számítottak az elsődleges földrajzi-népismereti forrásnak. Kiemelt jelentőségükről, rendszeres használatukról bőségesen tanúskodnak a korabeli művek, nem csupán Aeneas Sylvius munkái, de valamennyi kortárs szerző írásai is. Az ókori geográfusok alapján fogott Magyarország leírásához a két legjelentősebb hazai országleírás szerzője: Petrus Ransanus *A magyarok történetének rövid foglalata*, és Oláh Miklós *Hungária* című munkájában.⁵⁵ Sztrabón, Caius Plinius Secundus, Solinus és Ptolemaiosz művei, valamint Sevillei Izidor Etimológiája olyannyira meghatározó források voltak a középkor geográfiai tudásának, hogy ismeretük nélkül nem értjük meg, vagy félreértjük a korabeli földrajzi gondolkodást.

A legfontosabb ókori geográfiák

Az Aeneas Sylvius tanácsában nem említett, de a korban ugyancsak sokat idézett Sztrabónnak, az ókor egyik legnagyobb geográfusának ma is sokak fülében ismerősen cseng a neve. *Geógraphika* című munkája, mely a K. e. 1. században készült, magában foglalja a Föld mindazon lakott részeinek leírását, amelyet a szerző korában a görögök és rómaiak ismerhettek. Sztrabón 17 könyvben foglalta össze tudását; a vaskos monográfia az egykorú görög tudomány eredményeit és a szerző saját tapasztalatait összegezve az akkor ismert egész világ leírását tartalmazza: népek, tájak, országok, városok eredetét, elhelyezkedését, történetét, szokásait.⁵⁶

⁵³ Krones (Hrsg.) 1880.

⁵⁴ Piccolomini (1980): 48. Az idézett 1443-ban írt levél a kötetben *Az olvasás és művelődés használatára* címmel jelent meg, eredeti címettje Zsigmond osztrák herceg volt.

⁵⁵ Ransanusra: Kulcsár (cur.) 1977; magyarul Blazovich – Sz. Galántai (szerk.) 1985. Oláhra: Eperjessy – Juhász (ed.) 1938; Oláh (2000). Az országleírásról még Kulcsár 1969.

⁵⁶ Sztrabón (1977): 39.

Caius Plinius Secundus munkássága az augustusi aranykor utáni időszakra esett, *Historia naturalis*-a, vagyis *Természettörténete* az 1. században készült. Plinius jelentős tisztségeket töltött be, magas rangú katonaként a harcmezőt is megjárta, így a tudománnyal csak kevés szabadidejében foglalkozhatott. Élete főművét, a *Historia naturalis*-t mintegy két évtizedes, megfeszített munkával állította össze; a 36 kötetes enciklopédikus munkában, amely a természettudományok első teljes körű összefoglalása, négy kötetet szentelt a földrajzi ismereteknek.⁵⁷ Ptolemaiosz Klaudiosz, a hellenisztikus kor görög természettudományának talán legkiemelkedőbb képviselője, aki csillagászként, matematikusként és földrajztudósként egyaránt maradandót alkotott, egy évszázaddal később fejtette ki tudományos működését. Nyolc könyvből álló műve, amely latin fordításban *Geographia* címen vált ismertté, három részből áll: az első általános elméleti fejtegetéseket tartalmaz, a második rész az ókorban ismert világ leírásával foglalkozik: mintegy 8100 nevezetes földrajzi hely (városok, folyók, hegyek stb.) szélességi és hosszúsági adatait tartalmazza. A harmadik rész a mű mellékleteként rajzolt térképekhez ad szöveges magyarázatokat.⁵⁸ A ma már hírből sem igazán ismert Caius Iulius Solinus *Collectanea rerum memorabilium*, azaz *Tudnivaló dolgok gyűjteménye* című összeállítása a 3. században született. Eredetisége messze elmaradt a többi említett szerzőkétől, mégis nagy népszerűsége tett szert. A számos érdekes leírást tartalmazó mű tulajdonképpen egy szórakoztató igénnyel készült kompiláció, elsősorban Plinius munkájának kivonatolása, kommentálása, kiegészítése.⁵⁹

Az antikvitás ismeretanyagának átörökítésében jelentős közvetítő szerepet játszott az Aeneas Sylvius felsorolásában utolsóként említett Sevillai Szent Izidor; a középkori olvasók jelentős része csupán az ő átdolgozásában találkozott a klasszikusokból leszűrhető tudással. Izidor, aki 599-től (vagy 600-tól) haláláig, 636-ig viselte a sevillai püspöki címet, kora egyik legtermékenyebb és legjelentősebb szerzője volt, évszázadokon át megingathatatlan tekintélyét azonban *Etymologiae* című, enciklopédikus munkájának köszönhette.⁶⁰ Húsz könyvből álló művében igyekezett áttekinteni a korabeli tudományos ismeretek minden ágát. A földrajzi tudnivalókat a 13–14. könyv tartalmazza.

Elsősorban a trecento itáliai humanistáié az érdem, hogy az ókor klasszikus geográfiai munkáit újra a figyelem előterébe állították, s ugyancsak ők voltak azok is, akik rábredtek a szövegek és a saját koruk tapasztalati tudása közti ellentmondásokra.⁶¹ A felismerést némi fáziskéséssel követték a tettek:

⁵⁷ Váczy (vál.) 1973: 42. A legjelentősebb kiadások közül lásd Beaujeu – Ernout (ed.) 1947–1985; Barchiesi – Frugoni – Ranucci 1982–1988; König – Winkler (Hrsg.) 1974–1999.

⁵⁸ Az általam használt kiadás: Ptolemaeus 1490.

⁵⁹ Mommsen 1999 [1895].

⁶⁰ Lindsay (ed.) 1911.

⁶¹ A kérdést áttekinti Bouloux 2002. Ptolemaiosz *Geográfiájának* újrafelfedezését – mind a geográfia, mind a kartográfia művelésében – már a kortársak is új korszak nyitányának tekintették. Az elfeledett kézirat a 14. század végén Konstantinápolyból került Európába, 1406 táján elkészült a szöveg első latin fordítása, és a *Geográfia* a kor lehetőségeihez képest nagy gyorsasággal ismertté vált az egész kontinensen.

a 15. század elején megszülettek az első „modern” geográfiaiak. A ma már sokszor megmosolyogtató művek többsége alig tartalmaz többet, mint a szerző által kivonatolt ókori auktorok munkái,⁶² de ekkor készültek az első, valóban korszerű ismereteket tartalmazó munkák is. A konstanzi zsinat egyik meghatározó személyisége, Guillaume Fillastre bíboros, aki élénk érdeklődést tanúsított a geográfia iránt, egy klasszikus ókori munkához, Pomponius Mela *Cosmographiájához* készített bevezetést és kommentárokat, amelyekben már szerepelnek az aktuális földrajzi helyzetet tükröző adatok is.⁶³ Az első olyan geográfiai összegzést, amelynek szerzője az antik auktorok mellett már saját kora ismereteit is hasznosította, azonban Aeneas Sylvius Piccolomini készítette. 1461-ben, már pápaként előbb Ázsia leírását készítette el, majd hozzákezdett földleírásának második, Európa ismertetését tartalmazó részéhez, amelyen haláláig dolgozott. A *De Asia* először 1477-ben, Velencében jelent meg nyomtatásban, a *De Europa* első nyomtatott kiadása 1490-ből maradt fenn; a két részt közös kiadásban, *Cosmographia* címen először a 16. század elején adták ki.⁶⁴

A késő középkori–kora újkori könyvtárak geográfiai könyvei

A konstanzi zsinat ismert földrajztudósának, Guillaume Fillastre bíborosnak a könyvtára – két könyv kivételével – a reims-i káptalan gyűjteményébe került, s az inventáriumban felsorolt 53 kéziratból negyvenet máig Reimsben, a *Bibliothèque Municipale Carnegie*-ben őriznek.⁶⁵ Fillastre ily módon jól ismert könyvtárból könnyedén megtudhatjuk, gyűjteménye lehetőséget nyújtott-e arra, hogy a bíboros ismereteket szerezzon Magyarországról, illetve a magyarokról. A könyvtár köteteinek többsége ilyen ismereteket nem tartalmazott. A bíboros által feltűnően nagy számban összegyűjtött ókori munkák, köztük klasszikus földrajzi művek – Ptolemaiosz, Pomponius Mela, Orosius művei – geográfiai ismeretei már nem segítették saját kora viszonyainak megismerését.⁶⁶ A könyvtárban sorakozó néhány középkori történeti munkában – így például Martinus Oppaviensis

⁶² Ilyen volt például Pierre d’Ailly 1410-ben összeállított *Imago Mundi*ja, a kor egyik leghíresebb műve: Buron 1930. Pierre d’Ailly életrajza: Guenée 1987: 125–299.

⁶³ Szövege több kéziratban, két szövegváltozatban maradt fenn. Fillastre bíboros saját példánya: Reims, BM 1321.; további kéziratok: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Archivio di San Pietro, H 31. (Orsini bíborosé); Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, XCI inf. 7. (a montepulcanói ferences konventé), leírása: *Firenze e la scoperta dell’America* nr. 58. Kiadása: Dalché 1992. Alapvető elemzése: Dalché 2002.

⁶⁴ Heck (ed.) 2001. Első, 1509-es egyesített párizsi kiadásának címe: *Cosmographia Pii papae in Asiae et Europae eleganti descriptione. Asiae Historiarum rerum ubique gestarum locorumque descriptione complectitur. Europa temporum avariarum continet historias.* Keletkezésére, kézírataira, szerkezetére Casella 1972.

⁶⁵ Judy 2002.

⁶⁶ Pomponius Mela 1. századi művének (szövegkiadás: Ranstrand (ed.) 1971) leghasználhatóbb online változata: <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html> (letöltés: 2009. szeptember 20.). Az 5. századi hispániai írónak, Orosiusnak az ismert világról készített *Historiae adversus*

krónikájában – ugyan találhatunk némi magyar vonatkozást, ez azonban önmagában aligha kelthette fel a bíboros érdeklődését. A ma már – sajnos – csak a leltárból ismert könyvek közt ellenben szerepelt egy 44 főlíoni terjedelmű *Historia Ungarorum* – a bíboros tehát bizonyítottan olvasott magyar történelmet is. Ilyen tárgyú ismereteivel vélhetőleg messze kiemelkedett saját kora művelt egyházi értelmiségének soraiból is.⁶⁷

Vajon milyen lehetett annak a könyvtárnak a földrajzi könyvanyaga, ahol a tulajdonos feltehetőleg igyekezett megszerezni minden hozzáférhető geográfiai művet, köztük a magyar vonatkozású munkákat is? A kérdés megválaszolásához a csehországi német származású, de élete nagy részében Magyarországon élő Hans Dernschwam, a Fuggerek magyarországi megbízottjának könyvtára szolgált megbízható adatokat.⁶⁸ Dernschwam 1514-ben, húszesztendősen került az országba, és több mint tíz évvel később, 1525-ben állt a Fuggerek háza szolgálatába. A Fuggerek láthatólag jól megfizették értékes munkáját, sokirányú tehetségét. Jövedelméből könnyedén hódolhatott kedvtelésének: besztercebányai házában pompás könyvtárt gyűjtött össze, amely 1568-ban bekövetkező halála után az örökösöktől a bécsi udvari könyvtárba került. A Dernschwam-könyvtár az 1550-es években a tulajdonos által készített, máig fennmaradt inventárium alapján 1162 kiadványból állt, s mivel e kiadványok közt számos gyűjteményes kötet szerepelt, a kötetek összesen mintegy 2100 művet tartalmaztak.

Hans Dernschwam könyvtárának negyede az 1480–1520-as évek közti időszakban készült, háromnegyedét az 1530-as években, illetve azt követően nyomták. (Az 1540–1550-es években nyomtatott kötetek jelentős része azonban nem „kortárs”, hanem korábbi szövegeket foglal magába.⁶⁹) Két korszak határán álló gyűjteménye ugyan már nagyrészt az újkor érdeklődését, műveltségét tükrözi, de egyúttal még szemléletesen jelzi a középkor végének ismeretanyagát is. A könyvtárban sorakozó művek 21,2%-át az antik világ írásai, 12,3%-át a középkor klasszikus művei alkották, a bibliotéka könyveinek elsöprő többségét azonban a korszerű írások – a reneszánsz, illetve a reformáció ismert művei alkották.⁷⁰ Az elméleti és gyakorlati kérdések iránt egyaránt érdeklődő Dernschwam könyvtárában rendkívül gazdag geográfiai tárgyú, illetve geográfiai ismeretszerzésre is kiváló történeti anyagot gyűjtött össze. Polcain ott sorakoztak az ókori klasszikus geográfiai munkák – Sztrabón, Pomponius Mela, Caius Plinius Secundus, Orosius és Ptolemaiosz művei –, a korai középkor klasszikusai – például Sevil-lai Izidor Etimológiája – éppúgy, mint a humanista szerzők – Aeneas Sylvius

---

paganos, azaz Történelem a pogányok ellen című leírása: <http://www.thelatinlibrary.com/orosius.html> (letöltés: 2009. szeptember 20.).

⁶⁷ A jegyzék sajnos csak a következőt tartalmazza: „Historia Ungarorum continens folia XLVIII Incipiens 2° folio // iudicatur et finiens in penultimo palatino tradi // Ex dono G. Fillastri”. *Jegyű* 2002: 289.

⁶⁸ Berlász (s.a.r.) 1984.

⁶⁹ Berlász (s.a.r.) 1984: 319.

⁷⁰ Berlász (s.a.r.) 1984: 323. Az 1540–1550-es években kiadott művek közt ókori írások éppúgy előfordultak, mint a 15–16. század jeles munkái.

Piccolomini, Flavius Blondus – művei. A görög klasszikusokat általában görögül és latin fordításban egyaránt megszerezte, s a fontos szerzőktől – Ptolemaiosztól éppúgy, mint Aeneas Sylviustól – igyekezett begyűjteni valamennyi íráskat.⁷¹ Hans Dernschwam lehetőségeihez mérten gyűjtötte a magyarországi irodalmat is; történeti ismereteit feltehetőleg főleg saját Bonfini példányából merítette.⁷² A Dernschwam-könyvtár kiemelkedő geográfiai gazdagságát jelzi, hogy a férfi kortársa, a Magyarország középkor végi állapotáról a legrészletesebb leírást készítő Oláh Miklós egykori könyvtárából jóval kevesebb ilyen tárgyú könyvről van tudomásunk.⁷³

Ezek a könyvek azonban – akármekkora népszerűsége és tekintélyre tettek is szert –, késő középkori, kora újkori olvasóiknak kevés segítséget nyújtottak saját koruk földrajzi viszonyainak megismeréséhez. A korabeli szerzők a problémát gyakran úgy hidalták át, hogy munkájukban mind az ókori művek alapján, mind saját koruk ismeretanyagát felhasználva leírták az ismertetni kívánt területet. Így tett például a Mátyás udvarában vendégeskedő Petrus Ransanus is: Magyarországról készített leírásában mind a „régí”, mind a „jelenlegi” állapot szerint ismertette az országot. Előbb Sztrabón, Plinius és Ptolemaiosz alapján kivonatolta, miként írták le a legjelentősebb geográfusok Pannóniát, majd ugyanazt a vidéket, „amelyet” – mint megjegyezte – „most Magyarországnak nevezünk”, másodszor is leírta „jelenlegi városainak fekvése szerint”.⁷⁴ Oláh Miklós Ransanus leírásánál jóval aprólékosabb *Hungáriája* is az ókori geográfusok kivonatolásával indul, ő azonban már nem készített két párhuzamos leírást. Saját korának ismeretei láthatóan fontosabbnak bizonyultak geográfus elődei alig hasznosítható tudásánál. Ajánlásában ugyan szabadkozik, hogy ő „nem Ptolemaiosz”, a szabadkozás azonban csak stíluselem – Oláh Miklós büszke a hazától távol, részben emlékezetére hagyatkozva írt munkájára.⁷⁵

Ransanus művében pontosan leírta munkamódszerét: új, korszerű ismeretei részben saját tapasztalatokon alapultak, részben a „helyeket jól ismerő” helybeli

⁷¹ A továbbiakban zárójelben a kiadott könyvjegyzék (Berlász /s.a.r./ 1984) oldalszáma olvasható, a feltüntetett évszám az adott kötet kiadásának dátuma: *Strabo de Situ Orbis libri XVII. Grece* (10); *Pomponius Mela de Situ Orbis libri III* (10); *Strabo Latine redditus a Guarino Veronensi [...]* (10); *Isidori Episcopi Hispalensis Ethymologiarum Libri XX*, 1509 (20); *C. Plinii Secundi Naturalis Historie Libri XXXVII*, 1535 (22); *Claudii Ptolemei Pelusiensis Alexandrini omnia que extant Opera [...]*, 1551 (42); *Geographia Universalis complectens Veterem et Novam Claudii Ptolemei Alexandrini enarrationes libros VI*, 1545 (42); *Blondi Flavii [...]* *Rome instaurate Libri Tres; Italia illustrata*, 1531 (27); *Aeneae Sylvii de Boemorum et ex his Imperatorum aliquot origine et gestis*, 1521 (35); *Aeneae Sylvii Epistolarum liber*, 1481 (20); *Aeneae Sylvii Opera, quorum Catalogus sequitur: benne többek közt Cosmographie vel de mundo universo Historiarum liber I, Europe in qua sui temporis varias Historias complectitur liber I, De Duobus amantibus liber I*, 1551 (57); *Africe brevis descriptio ex Paulo Orosio*, 1519 (152).

⁷² *Antonii Bonfini Rerum Ungaricarum Decades [...]*, 1543. Berlász (s.a.r.) 1984: 30.

⁷³ Szelestei 1993.

⁷⁴ Kulcsár (cur.) 1977: 54–73.

⁷⁵ „[...] non tersus loquitur comptas Ptolomaeus ad aures [...]. Describens radio, quicquid in orbe fuit.” Eperjessy – Juhász (ed.) 1938: 1.

magyaroktól származtak.⁷⁶ Oláh Miklós ajánlása is kiemeli a személyes tájékozódás fontosságát, arra kérve az olvasót, nézze el esetleges hibáit, hazatérve majd megvizsgálja adatai hitelességét.⁷⁷ A 15–16. században a klasszikus geográfiai könyvtár ugyan nélkülözhetetlen kelléke volt a művelt írástudóknak, olvasmányélményeiket azonban igyekeztek gyakorlatban szerzett tudással is kiegészíteni.⁷⁸ Épp olyan gyakorlati tudással, mint amilyenre a korabeli követjelentések mutatnak szemléletes példát.

Ha összegyűjtjük a korabeli történetírók, útleírók, követek írásait, a rendelkezésünkre álló ismeretanyag talán nem is tér el nagyon attól, amit egykor a kortárs írástudó használhatott.

FORRÁSOK

ADE = Wenzel Gusztáv (szerk.) 1874–1876: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Budapest.

ÁÍF = Kristó Gyula (szerk.) 1999: *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged.

Bánfi Florio 1947: *Imago Hungariae nella cartografia italiana del rinascimento*. Roma.

Barchiesi, Alessandro – Frugoni, Chiara – Ranucci, Giuliano (ed.) 1982–1988: *Caius Plinius Secundus: Storia naturale*. Torino.

Bartoniek Emma (szerk.) 1926: *Mohács Magyarországa. Bárányburgio pápai követ jelentései*. Budapest.

Beaujeu, Jean – Ernout, Alfred (ed.) 1947–1985: *Caius Plinius Secundus: Histoire naturelle*. (Collection des Universités de France. Sér. Latine.) Paris.

Bellaguet, M. Louis-François (publ.) 1994 [1842]: *Chronique du religieux de Saint-Denis contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422*. I–III. (Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.) Paris.

Berlász Jenő (s.a.r.) 1984: *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmánnyal. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) Szeged.

Berzevity Albert (s.a.r.) 1914: *Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. (Gerevich Tibor és Jakubovich Emil közreműködésével.) Budapest.

Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet (szerk.) 1985: *Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata*. Budapest.

Buron, Edmund 1930: *Ymago Mundi de Pierre d'Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l'Université de Paris (1350–1420)*. Paris.

⁷⁶ Kulcsár (cur.) 1977: 59.

⁷⁷ Eperjessy – Juhász (ed.) 1938: 1.

⁷⁸ A könyvgyűjtő Hans Dernschwam szívesen utazott, s élményeiről naplót vezetett. Dernschwam (1984).

- CFH = Gombos, Albinus Franciscus (coll.) 1937–1938: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III*. Budapest.
- Croniche Villani* (1857) = *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Trieste.
- Dalché, Patrick Gautier 1992: L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). Représentation du monde et perception de la carte à l'aube des découvertes. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* (59.) 345–372.
- Dalché, Patrick Gautier 2002: L'oeuvre géographique du cardinal Fillastre (†1428). In: Marcotte, Didier (éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999*. (Terrarium Orbis 3.) Turnhout, 319–338.
- Dernschwam, Hans (1984): *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. (Közreadja: Tardy Lajos.) Budapest.
- Descrizione dell'Ungheria* 1881 = *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. e XVI., edita nell'occasione del congresso geografico internazionale, a Venezia 1881*. Budapest.
- Dufournet, Jean (éd.) 1969: *Geoffroi de Villenhardouin: La Conquête de Constantinople*. Paris – Londres.
- Engel, Johann Christian von 1798: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Tom. 1. *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarei, nebst einer allgemeinen Einleitung in die ungarische und illystrische Geschichte*. Halle.
- Eperjessy, Colomannus – Juhász, Ladislaus (ed.) 1938: *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Budapest.
- Faber* (1843–1849) = Hassler, Cunradus Dietericus (ed.) 1843–1849: *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem*. I–III. Stuttgart.
- Faber 1556* (1964) = *Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII*. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556.) Berlin.
- Franknoi Vilmos (szerk.) 1893–1895: *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*. I. 1458–1479. II. 1480–1490. Budapest.
- Froissart (2001) = *Jean Froissart Chroniques*. I–IV. (Le Livre de Poche, Lettres gothiques.) Paris.
- Geoffroi de Villenhardouin (1985): *Bizánc megvétele*. Budapest.
- Grossmann, Karl (Hrsg.) 1957: *Jakob Unrest: Österreichische Chronik*. (MGH SS NS 11.) Weimar.
- Hamy, Ernest Théodore (publ.) 1908: *Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier dit Berry, premier roi d'armes de Charles VII, roi de France*. (Recueil des voyages pour servir à l'histoire de la géographie.) Paris.
- Hardy, William (ed.) 1864–1891: *Recueil des croniques et anchiennes istoires de la Grant Bretagne a present nommee Engleterre*. (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores I–VI.) London.
- Heck, Adrianus van (ed.) 2001: *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II De Europa*. (Studi e testi 398.) Città del Vaticano.
- Hejnich, Joseph – Rothe, Hans (Hrsg.) 2005: *Aeneas Silvius de Piccolomini: Historia Bohemica*. Band 1. *Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes*. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge 20/1.) Köln – Weimar – Wien.

- HKÍF = Kristó Gyula (szerk.) 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 7.) Szeged.
- Huber, Alfons (Hrsg.) 1883: *Die steierische Reimchronik. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (4.) 41.
- Katona Tamás (szerk.) 1976: *Mohács emlékezete*. (Magyar Helikon.) Budapest.
- Katona Tamás (szerk.) 1981: *A tatárjárás emlékezete*. (Magyar Helikon.) Budapest.
- König, Roderich – Winkler, Gerhard (Hrsg.) 1974–1999: *Caius Plinius Secundus: Naturalis historiae – Naturkunde*. (Sammlung Tusculum.) München–Zürich.
- Krones, Franz von Marchland (Hrsg.) 1880: *Jakob Unrest: Ungarische Chronik. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (1.) 337.
- Kulcsár Péter (vál.) 2006: *Krónikáink magyarul*. III/1. (Történelmi források 3.) Budapest.
- Kulcsár, Petrus (cur.) 1977: *Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungararum*. Budapest.
- Lalande, Denis (ed.) 1985: *Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut*. Genève.
- Lauer, Philippe (éd.) 1924: *Robert de Clari: La Conquête de Constantinople*. (Classiques français du Moyen Age.) Paris.
- Lhotsky, Alphons (Hrsg.) 1967: *Thomas Ebendorfer: Chronica Austriae*. (MGH SS NS 13.) Berlin – Zürich.
- Lindsay, Wallace Martin (ed.) 1911: *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum Sive Originum Libri XX*. Oxonii. Interneten: <http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html> (Letöltés: 2009. szeptember 20.)
- Marczali Henrik 1877: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. *Magyar Történelmi Tár* (23.) 83–122
- MDE = Nagy Iván – B. Nyáry Albert (szerk.) 1875–1878: *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából: 1458–1490*. I–IV. Budapest.
- MEH = Györffy György (s.a.r.) 1986: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest.
- MGH SS = *Monumenta Germaniae historica Scriptorum*. I–XXXVIII. 1826–2000. Hannover – Leipzig.
- MHK = Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.) 1995 [1900]: *A magyar honfoglalás kútfeje*. Budapest.
- Mommsen, Theodor 1999 [1895]: *C. Iulii Solini collectanea rerum memorabilium*. Hildesheim [Berlin]. Interneten: <http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html> (Letöltés: 2009. szeptember 20.)
- MV I/V 1891 = *Mathiae Corvini epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae 1458–1490*. (Monumenta Vaticana ser.I. tom.V.) Budapest.
- MV II/1 2001 [1884] = *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524–1526*. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár II/1.) Budapest.
- Oláh Miklós (2000): *Hungária. Athila*. (Milleniumi magyar történelem. Források.) Budapest.
- ÖRChr = Seemüller, Joseph (Hrsg.) 1890–1893: *Ottokars Österreichische Reimchronik. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins*. (MGH Dt. Chron. Bd. V./1–2.) Berlin.

- Piccolomini, Sylvius Aeneas (1980): *Pápa vagy zsinat? (Válogatott levelek)*. (Magyar Helikon.) Budapest.
- Ptolemaeus 1490: *Cosmographia. De locis et mirabilibus mundi*. Roma.
- Rácz Miklós (szerk., ford.) 1909: *A három Villani krónikája*. Budapest.
- Ranstrand, Gunnar (ed.) 1971: *Pomponii Melae De chronographia libri tres, una cum indice verborum*. Göteborg.
- Robert de Clari (1997): La Conquête de Constantinople. In: Régnier-Bohler, Danielle (éd.): *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIII–XVIIe siècle*. Paris, 725–801.
- Sarnowsky, Jürgen (Hrsg.) 2005: *Aeneas Silvius de Piccolomini: Historia Austriacalis. Österreichische Geschichte*. (Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe Bd. 44.) Darmstadt.
- Schefer, Charles (publ.) 1892: *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*. Paris.
- Sorbelli, Albano (ed.) 1903–1909: Domenico da Gravina: *Chronicon de rebus in Apulia gestis ab a 1333 ad a 1350*. (Rerum Italicarum Scriptores XII/3.) Città di Castello.
- Stefani, Federico – Berchet, Guglielmo – Barozzi, Nicolò (publ.) 1879–1903: *I Diarii di Marino Sanuto*. Tomo 1–58. Venezia.
- Strabón (1977): *Geógraphika*. (Fordította Földy József.) Budapest.
- Szamota István (szerk.) 1891: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Budapest.
- Theiner, Augustinus 1859–1860: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Roma.
- V. Kovács Sándor (vál.) – Bellér Piroska (ford.) 1986: *Mátyás király levelei 1460–1490*. Budapest.
- Váczy Kálmán (vál.) 1973: *Caius Plinius Secundus: A természet históriája. Válogatott részek az 1–6. könyvekből*. Bukarest.
- Wenzel Gusztáv 1869–1877–1878: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. I. 1496–1501; II. 1501–1515; III. 1515–1526. *Magyar Történelmi Tár* (14.) I–XVI, 1–282; (24.) 1–300; (25.) 1–390.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh István 1929: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged.
- Balogh Jolán 1966: *A művészet Mátyás király udvarában*. I. kötet. Adattár. Budapest.
- Bárány Attila 2009: Zsigmond király angliai látogatása. *Századok* (143.) 2. 319–355.
- Bárány Attila s. a.: Angol–magyar zsoldoskompániák a 14. századi Itáliában. In: Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna (szerk.): *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. (Megjelenés előtt).
- Bartoniék Emma 1929: *Magyar történeti forráskiadványok*. Budapest.
- Benisch, Arthur 1903: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai*. (Művelődéstörténeti értekezések 9.) Budapest.
- Bouloux, Nathalie 2002: *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*. (Terrarium Orbis 2.) Turnhout.

- Casella, Nicola 1972: Pio II tra geografia e storia: la „Cosmographia”. *Archivio della Società romana di Storia patria* (95./3. ser. 26.) 35–112.
- Csernus Sándor 1993: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I–III. Budapest – Szeged, 1993, II. 1006–1019.
- Csernus Sándor 1995: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 103–140.
- Csukovits Enikő (szerk.) 2008: *Mátyás és a humanizmus*. (Nemzet és Emlékezet.) Budapest.
- Csukovits Enikő 1998: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete). In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 11–35.
- Csukovits Enikő 2003: *Középkori magyar zarándokok*. (Historia Könyvtár, Monográfiák 20.) Budapest.
- Engel Pál – C. Tóth Norbert 2005: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) Budapest.
- Fodor Pál 1997: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* (39.) 21–49.
- Fógel József 1912: *Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején*. (VI. kerületi főgimnáziumi értesítő különnyomata.) Budapest.
- Fraknói Vilmos 1876: A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1. 8–14.
- Fraknói Vilmos 1884: *Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján*. Budapest.
- Fraknói Vilmos 1889: *Carvajal János bibornok magyarországi követségei, 1448–1461*. Budapest.
- Fraknói Vilmos 1898: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 1488–1490. *Katolikus Szemle* (12.) 373–425.
- Fraknói Vilmos 1901: *Egy pápai követ Mátyás udvaránál, 1488–1490*. (Olcsó könyvtár.) Budapest.
- Fügedi Erik 1990: Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: Barta Gábor (szerk.): *Mátyás király 1458–1490*. Budapest, 41–61.
- Ganshof, Francois-Louis 1953: *Histoire des relations internationales*. I. Le Moyen Age. Paris.
- Gombos F. Albin 1988 [1938]: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 631–674 [III. 281–324].
- Guenée, Bernard 1971: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Paris.
- Guenée, Bernard 1987: *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age (XIIIe–XVe siècle)*. (Bibliothèque des Histories.) Paris.
- Györfly György 1977: *István király és műve*. Budapest.
- Jeudy, Colette 2002: La bibliothèque de Guillaume Fillastre. In: Marcotte, Didier (éd.): *Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constanze autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999*. (Terrarium Orbis 3.) Turnhout, 245–290.

- Kosáry Domonkos 1978: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* (Gyorsuló idő.) Budapest.
- Kulcsár Péter 1969: A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon. *Földrajzi Közlemények* (17.) 297–308.
- Lhotsky, Alphons 1963: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreich.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsbände 19.) Graz – Köln.
- Loehr, Maja 1937: Der steierische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (51.) 89.
- Lukcsics Pál 1931: Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században. *Turul* 84–88.
- Mályusz Elemér 1923: Toldy Miklós Olaszországban. *Irodalomtörténet* (12.) 17–23.
- Mályusz Elemér 1924: A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények* (25.) 3–23.
- Mályusz Elemér 1967: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Budapest.
- Mikó Árpád 2002: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Détszly Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem 11.) Budapest, 229–254.
- Moeglin, Jean-Marie 1987: Recherches sur la Chronique rimée styrienne. *Journal des Savants* Juillet–Décembre. 159–179.
- Nyáry Albert 1868: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. *Századok* (2.) 4. 244–254.
- Óváry Lajos 1889: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. *Századok* (23.) 5. 392–402.
- Pauler Gyula 1899: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* I–II. Budapest.
- Paviot, Jacques 2003: *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient (fin XIVe siècle – XVe siècle).* (Cultures et civilisations médiévales.) Paris.
- Pfeiffer, Franz (Hrsg.) 1861: Das Donauthal von Ladislaus Suntheim. *Jahrbuch für vaterländischen Geschichte.* 1. 273–297.
- Pór Antal 1893: Ottokars österreichische Reimchronik. Könyvismertetés. *Századok* (27.) 8. 710–714.
- Pukánszky Béla 1926: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich Imre (szerk.): *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Budapest, 277–293.
- Rachewiltz, Siegfried de – Riedmann, Joseph (ed.) 1997: *Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell’Europa (secoli XI–XIV).* (Annali dell’Istituto Storico Italo-Germanico. Quaderno 48.) Bologna.
- Ráth Károly 1863: A Duna völgyének leírása Tétényig. 1500 körüli időkből. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 2. 120–123.
- Redlich, Oswald 1882: Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (3.) 497.
- Selzer, Stephan 2001: *Deutsche Söldner im Italien des Trecento.* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 98.) Tübingen.
- Stegena Lajos 1991: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt.* Budapest.
- Szathmáry Tibor 1987: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600.* Fusignano.

- Szelestei N. László 1993 [é.n.]: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Mózes Huba (szerk.): *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Budapest, 51–69.
- Terbe Lajos 1936: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). *Egyetemes Philológiai Közlöny* (60.) 297. skk.
- Thallóczy Lajos 1905: *Mantovai követjárás Budán, 1395*. Budapest.
- Wattenbach, Wilhelm – Schmale, Franz-Joseph 1976: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*. I. Darmstadt.
- Wenzel Gusztáv 1871: Marino Sanuto Magyarországról, 1496–1501. *Századok* (5.) 1. 1–11; 2. 73–93; 3. 165–179.